

INTELESUL KANTIAN AL SPATIULUI SI TIMPULUI: FORME ALE INTUITIEI SI/SAU INTUTII FORMALE?

Alexandru Petrescu

Daca in *Estetica transcendentală* din *Critica ratiunii pure*, spatiul si timpul sunt caracterizate drept „forme ale intuitiei“, in *Analitica transcendentală*, la nivelul paragrafului 26 al „Deductiei transcendentală“, intr-o nota de subsol (B 160-1), Kant pare sa distinga intre *forma intuitiei*, care, spune el, „da numai un divers“, si *intuitia formala*, care, abia ea ar conferi unitate acestui divers:

„L'espace, représenté *comme objet* (comme on en a effectivement besoin dans la géométrie), contient plus que la simple forme de l'intuition, à savoir la rassemblement du divers, donné selon la forme de la sensibilité, dans une représentation intuitive, de telle sorte que la *forme de l'intuition* donne seulement du divers, mais *l'intuition formelle* donne l'unité de la représentation“.(1)

Intr-o alta nota explicativa, B 457 (in „Dialectica transcendentală“), forma intuitiei si intuitia formala par a desemna acelasi lucru („L'espace n'est que la forme de l'intuition extérieure (intuition formelle...)“) si, tot asa, mai târziu, in 1790, in *Raspuns catre Eberhard*.

In nota explicativa B 160-1, dificultatea se naste din prezenta a doua asertiuni aparent contradictorii: a) unitatea intuitiei, spune Kant, „precede orice concept“ si este ca atare atribuita sensibilitatii („apartine spatiului si timpului si nu intelectului“); b) aceasta unitate presupune o sinteza care

**INTELESUL KANTIAN AL SPATIULUI SI TAMPULUI:
FORME ALE INTUITIEI SI/SAU INTUITII FORMALE?**

nu apartine simturilor (asertiune ce reflecta, de fapt, concluzia finala a „Deductiei transcendente“: orice sinteza, prin care insasi perceptia devine posibila, este supusa categoriilor). In marginea acestei dificultati s-au exprimat pozitii diferite, intre care si cele semnate de Henry Allison, Martin Heidegger, Lorne Falkenstein si Béatrice Longuenesse.

Henry Allison identifica intuitiile pure cu *forme*le *intuitiei*, ce desemneaza, pe de o parte, capacitatea mintii noastre de a fi afectati intr-un anumit mod, pe de alta parte, forma sau structura a ceea ce este intuit. Dimpotriva, *intuitiile formale* de spatiu si timp sunt intelese drept „reprezentari determinate categorial“. Numai ca simple forme ale intuitiei se poate spune despre intuitiile pure ca sunt intrutotul sensibile. Aceasta il va conduce pe Allison la identificarea, de fapt, a intuitiilor formale cu schemele transcendente ale imaginatiei. In vreme ce timpul, ca forma a sensibilitatii, este conditia in raport cu care datele intuitiei empirice sunt oferite mintii si receptate de aceasta, schema transcendentală, ca determinatie transcendentală de timp, este numai conditia temporală a unei intuitii empirice actuale.(2). In raport cu aceasta pozitie, consideram problematica identificarea intuitiilor formale cu schemele imaginatiei, cel putin in doua sensuri: a) caracterizarea schemelor ca „reguli“ prin care categoriilor li se prescriu conditii sensibile ale aplicarii lor nu se potriveste de fel cu cea de „reprezentari intuitive“, prin care intuitia pura formală, a timpului si spatiului, isi da siesi propriul divers, spre a fi intuit; b) Allison pare a nu fi remarcat, in nota de subsol in discutie, ca „unitatea“ problematizata poate presupune o sinteza intelectuala (a imaginatiei), care sa nu fie neaparat, prin sine, una conceptuala (prin categorii).

De pe pozitia surprinderii kantianismului ca *intuitionism formal*, Lorne Falkenstein va confirma conceptia lui Allison, adaugând ca *intuitiile formale* pot fi considerate „reprezentari intelectuale discursive“, ce presupun ca ingredient categoriile. Intuitiile pure sunt identificate ca forme ale intuitiei, pentru ca intelese altfel am cadea prada unei concepii intelectualiste, conform careia spatiul si timpul ar fi originar produse ale unei sinteze categoriale. Numai intuitiile formale, ca scheme transcendente, pot fi considerate asemenea produse.(3)

Si Martin Heidegger va urma calea distingerei intre *formele intuitiei* si *intuitiile formale*:

„Le temps est en tant qu`<image pure>, l`image schème et non pas seulement la forme de l`intuition opposée aux concepts purs de l`entendement“.(4)

El si-a propus sa arate ca, pentru Kant, intuitia formala nu este o reprezentare originara, ci una derivata, si anume una care presupune in prealabil unitatea originara a spatiului si timpului – ca forme ale intuitiei. Unitatea intuitiilor formale, ca unitate obiectiva ce presupune interventia sintetizatoare a intelectului, este posibila, deci, doar pe temeiul asa-numitei unitati originare, *syndotice*, a formelor intuitiei, spatiul si timpul.

Cum se recunoaste adeseori, M.Heidegger ofera filosofiei kantiene o lectura profund marcata de datele propriei filosofii. Plecand de la considerarea *temporalitatii* ca temei ultim al subiectivitatii *Dasein*-ului, cunoasterea reprezentând un mod comportamental al *Dasein*-ului (in finalul „Doctrinei elementelor“, Kant insusi caracteriza *Critica ratiunii pure* drept „studiu al naturii noastre interne“), Heidegger urmareste sa sublinieze independenta sensibilitatii in raport cu intelectul si, in acelasi timp, sa

INTELESUL KANTIAN AL SPATIULUI SI TAMPULUI:
FORME ALE INTUITIEI SI/SAU INTUITII FORMALE?

sustina ideea unei anumite spontaneitati inerente sensibilitatii, alaturi de receptivitatea care-i constituie esenta. Din perspectiva acestei idei, va ajunge sa identifice unitatea formei simtului intern - ca timp originar - cu imaginatia transcendentală.

Lectura heideggeriana se va aseza predilect pe prima editie a *Criticii ratiunii pure*, in care Heidegger afla suficiente elemente care sa confirme propriul concept de „temporalitate“, ideea sa de „transcendentă“ –ca structura fundamentala a subiectivitatii *Dasein*-ului (a fi subiect inseamna a transcende), ca si semnificatia acordata imaginatiei transcendente. Se stie ca, in prima editie a *Criticii...*, imaginatia este tratata drept unul dintre cele trei elemente de baza ale cunoasterii, si nu ca „functie a intelectului“, precum in a doua editie a monumentalei lucrari. In interpretarea sa, Heidegger va face din imaginatie „radacina comuna“ a sensibilitatii si intelectului si, totodata, unitate originara a receptivitatii si spontaneitatii. In plus, considerand-o drept „unitate a extazelor timpului“, ea este *timp originar* si, de aceea, temei al *transcendentei Dasein*-ului (ca transcenderere de sine, ca dimensiune pornind de la care devin posibile atat constitutia de fiinta a subiectului cunoscator, cat si *orientarea* acestuia catre fiintari).

Ca suport al demersului sau, Heidegger preia un fragment din § 6 al *Criticii ratiunii pure*: „Timpul este conditia *a priori* a tuturor fenomenelor in genere“ (A 34 / B 50). In *Kant et le problème de la métaphisique*, Heidegger scrie:

„Le temps possède ainsi un privilège sur l'espace. En tant qu'intuition pure universelle, il doit donc devenir l'élément essentiel prédominant et fondamental de la connaissance pure, génératrice de transcendance. Notre interprétation va montrer comment le temps, à mesure que

se développent les diverses étapes de l'instauration du fondement de la métaphysique, se place de plus en plus au centre de problème et arrive ainsi seulement à dévoiler sa propre essence de manière plus originelle que ne le manifeste sa description provisoire dans *l'Esthétique transcendentale*“(5)

Incercand sa surprinda ceea ce el numeste ne-rostitul din opera lui Kant, comentatorul german va forta, de fapt, textul kantian, ajungând la semnificatii diferite –in raport cu filosoful din Königsberg. De pilda, el ajunge sa vorbeasca despre asa-numitul „caracter intrinsec temporal“ al categoriilor (ceea ce Kant nu ar fi acceptat, de fapt); sau, daca Imm. Kant considera ca poate releva unitatea intelectului cu sensibilitatea, ca provenind din insasi conlucrarea lor – prin mijlocirea sintezei transcendetale a imaginatiei, Heidegger are in vedere aceasta unitate prin apelul la ideea unei „radacini comune“ a facultatilor cunoasterii, dar nu in sensul ca acestea ar fi produse de facultatea imaginatiei, ci in sensul ca imaginatia transcendentală este temeiul de posibilitate pentru categorii si intuitii, in singurul mod in care *ele sunt ceva pentru noi*, deci, in care ele au sens si semnificatie.

„L'ímagination transcendentală n' est pas seulement et avant tout une faculté intermédiaire entre l'intuition et la pensée pures , mais elle est, avec celles-ci, une faculté fondamentale en tant qu'elle rend possible l'unité originelle de l'une et de l'autre et, par là, l'unité essentielle de la transcendance en sa totalité (...). S'il s'agit de montrer que l'origine de l'intuition et de la pensée pures, comme facultés transcendentes, réside dans l'ímagination transcendentes en tant que faculté, cela ne signifie pas qu'on veuille prouver que l'intuition et la pensée pures seraient un simple produit de l'ímagination et, donc, une

INTELESUL KANTIAN AL SPATIULUI SI TIMPULUI:
FORME ALE INTUITIEI SI/SAU INTUITII FORMALE?

simple fiction. Le dévoilement de l'origine tel que nous l'avons décrit, montre plutôt que la structure de ces facultés s'enracine dans la structure de l'imagination transcendante de telle sorte que cette dernière n'arrive elle-même à <imaginer> quelque chose que par son unité structurelle avec les deux premières(...). La régression vers l'imagination transcendante comme racine de la sensibilité et de l'entendement, signifie ...qu'on veut examiner (projeter) à nouveau la constitution de la transcendance relativement au fondement de sa possibilité, à la lumière de la structure essentielle de l'imagination transcendante telle qu'elle fut mise au jour par la problématique de l'instauration du fondement. La régression instauratrice de fondement se meut dans la dimension des <possibilités>, dans la dimension de ce qui rend possible. Il en résulte que l'imagination transcendante qu'elle fut connue jusqu'à présent se transforme finalement en <possibilités> plus originelles, de sorte que le nom même d'<imagination> devient fatalement inadéquat“(6)

Avand la indemăna toate acestea, Heidegger va propune o interpretare si asupra unor fragmente tinand de editia a doua a Criticii..., intre care si nota de subsol in discutie (B 160-1). In § 28 din lucrarea sa, *Kant si problema metafizicii*, tot intr-o nota de subsol si referindu-se la nota explicativa a lui Kant, Heidegger scrie urmatoarele:

„La distinction entre la <forme de l'intuition> et l'<intuition formelle> que Kant introduit dans B, § 26, 160-1, note, ne s'explique que si l'on s'épare nettement la synopsis de l'intuition pure et la synthese de l'entendement“(7) („Distinctia intre <forma intuitiei> si <intuitia formala>, pe care Kant o introduce in B 26, nota

160-1, nu se explica decat daca se separa net <sinopsis>-ul intuitiei pure si <sinteza intelectului>“).

De fapt, Heidegger va deosebi intre *sinteza*, ca reprezentând ceea ce poate fi infaptuit prin interventia intelectului, si *syndosis*, ca desemnând *unitatea originara a spatiului si timpului*, presupuse ca intreguri unificate, date. Cautand sa gaseasca acestei „syndosis“ un corespondent in *Critica ratiunii pure*, Heidegger il afla in *sinopsis*, „sinoptica diversului *a priori* prin simt“, care vizeaza, „faptul originar de a fi dat laolalta“. Or, unitatea syndotica tocmai asta numeste: unitatea originara anticipatoare data de formele pure ale spatiului si timpului. In aceste conditii, spune Heidegger, unitatea vizata de Kant in nota de subsol este „unitatea syndotica“, identica, de fapt, cu cea vizata in *Estetica transcendentala*, ca „unitate si ordine spatio-temporala in prealabil data“, unitate non-obiectiva tocmai pentru ca este pre-categoriala. De fapt, Heidegger afirma ceva ce nota lui Kant nu lasa explicit sa se inteleaga: ca intregul initial asupra caruia se exercita functiile intelectului trebuie sa fie luat el insusi in prealabil unit; altfel spus, spatiul si timpul presupun ele insele o unitate (syndotica) anticipatoare, in raport cu cea impusa de functia intelectului. Aceasta pare insa sa contrazica o alta spusa a lui Kant din nota: „forma intuitiei da numai diversul, iar intuitia formala, unitatea reprezentarii“.

Oricum, Heidegger va distinge intre „unitatea syndotica“ originar data, non-obiectiva, a spatiului si timpului – ca forme ale intuitiei, si „unitatea intuitiilor formale“, obiectiva, intrucat presupune ca ingrediente si regului ale constituirii ei, categoriile. In plus, el spune ca aceasta unitate a intuitiilor formale este posibila doar pe temeiul unitatii non-obiective, syndotice, ceea ce, desigur,

INTELESUL KANTIAN AL SPATIULUI SI TIMPULUI:
FORME ALE INTUITIEI SI/SAU INTUITII FORMALE?

este in acord cu semnificatia particulara pe care Heidegger o atribuie formelor sensibilitatii si, in special, timpului.

O pozitie diferita o aflam la Béatrice Longuenesse in lucrarea sa *Kant et le pouvoir de juger*, care sustine identitatea de natura dintre ceea ce Kant desemnase in *Estetica transcendentală* drept „forme ale intuitiei“ si ceea ce textul notei B 160-1 invoca sub denumirea de „intuitii formale“. Nota de subsol presupune doar o simpla diferentiere a unor denumiri date uneia si aceleiasi entitati, in scopul de a-i releva aspecte distincte. Béatrice Longuenesse talmaceste aceasta nota explicativa din perspectiva considerarii unitatii si continuitatii discursului din *Estetica transcendentală* si *Analitica transcendentală*. In plus, autoarea isi ia drept ghid pentru propriul demers distinctiile dintre „synthesis speciosa“ si „synthesis intellectualis“, ca si distinctia facuta de Kant in *Raspuns lui Eberhard* (1790), intre „primul fundament formal al intuitiei“ si „intuitia formală“, numita in acest text si „forma a obiectelor exterioare“. In aceasta scriere târzie, Kant subliniaza urmatoarele:

„Le fondement de la possibilité de l'intuition sensible (...) est la simple *réceptivité* propre à l'esprit quand il est affecté de quelque chose (dans la sensation), sa capacité de recevoir une représentation conformément à sa constitution subjective. Ce premier fondement formelle, par exemple le fondement de la possibilité d'une intuition d'espace, est seul inné, et non pas le représentation d'espace elle-même. En effet, il faut toujours des impressions pour déterminer tout d'abord le pouvoir de connaissance à la représentation d'un objet. Ainsi naît l'*intuition* formelle que l'on nomme espace, en tant que représentationn originairement acquise (de la forme des objets extérieurs en

général), dont le fondement cependant (comme simple réceptivité) est inné, et dont l'acquisition précède de loin le concept déterminé des choses qui sont adéquates à cette forme.“(8)

Pentru B. Longuenesse, forma intuiției presupune considerarea intuiției pure din perspectiva înțelegerii ei ca *forma pentru o materie*: spațiul și timpul nu sunt forme decât relativ la materia pe care ele o determină:

„La *forme* a alors pour corrélat ou complément la matière de l'intuition empirique ou du phénomène: la sensation. Mais lorsque la forme est considérée pour elle-même, indépendamment du phénomène dont elle est la forme, elle est elle-même dite *intuition* ou *intuition pure*. (...). La forme est définie comme <ce qui fait que le divers du phénomène peut être ordonné> ou encore <ce dans quoi les sensations peuvent s'ordonner>, et qui doit <pour elles dans leur ensemble se trouver *a priori* tout prêt dans l'esprit>. Mais ce dans quoi le phénomène (ou sa *matière*, c'est-à-dire les sensations) pour être ordonné n'est autre que les intuitions unes et illimitées de l'espace et du temps, dont l'*exposition métaphysique*, dans l'*Esthétique transcendentale*, montre qu'elles sont respectivement condition de toute configuration spatiale et toute configuration temporelle des phénomènes. Or, s'il en est ainsi, l'*intuition pure* de l'espace et du temps, que le paragraphe 26 appellera *intuition formelle*, n'est distincte de la *forme de l'intuition*, c'est-à-dire de la forme des phénomènes, qu'en tant qu'elle est considérée indépendamment de la *matière* phénoménale. Mais réfléchir son rapport à cette matière est lui restituer par là même la qualité de forme du phénomène, ou forme de la sensibilité. C'est ainsi que, à la fin de l'alinéa cité (B 35), Kant

INTELESUL KANTIAN AL SPATIULUI SI TIMPULUI:
FORME ALE INTUITIEI SI/SAU INTUITII FORMALE?

identifie purement et simplement *intuition pure et forme de la sensibilité*.”(9)

În *Ambibolia conceptelor reflectiei*, Kant însuși precizase că „materia este determinabilă, iar forma este determinare” (în sens transcendental). Continuând, Béatrice Longuenesse arată că... „forma intuiției” poate fi înțeleasă mai întâi ca o „potentialitate de formă”(acel „prim fundament formal al intuiției” din *Raspuns lui Eberhard*), actualizabilă ea însăși abia prin sinteza figurată a imaginației (*synthesis speciosa*), înțeleasă de Kant drept „primul efect al intelectului asupra sensibilității”. „Intuitia formală” este însăși „forma actualizată”, dar care nu presupune încă vreun ingredient categorial. Actualizarea are loc la nivel transcendental, prin autoafectare, din partea imaginației transcendente. Kant, mai spune autoarea, folosește în nota de subsol denumirea de „intuitie formală” și pentru că are în vedere „spatiul”, independent de orice materie: este spațiul de care are nevoie geometria. De asemenea, *unitatea* avută în vedere în nota explicativă în discuție este cea presupusă de „spatiu” – ca intuitie formală, ca unitate a diversului ce rezultă dintr-o sinteză prealabilă, *synthesis speciosa*. Or, această unitate survine „înainte de orice concept”(Kant, nota 160-1).

În raport cu pozițiile exprimate mai sus, aderăm mai mult la interpretarea oferită de Béatrice Longuenesse. Cum am precizat deja, identificarea intuițiilor formale (de către ceilalți comentatori) cu schemele transcendente ale imaginației este problematică. În favoarea acestei susțineri, adăugăm următoarele: a) prin sinteza transcendentală a imaginației, ca prima aplicare a intelectului asupra sensibilității, intuițiile sunt mai întâi *date*, în vreme ce schemele transcendente, ca „imagini pure de timp”, presupun deja, ca inerentă în vederea obținerii lor, și „cea de

a doua aplicare a intelectului asupra sensibilitatii“, cea prin categorii; b) daca acceptam ca intuitiile formale presupun ca ingredient categoriile, am accepta implicit ca ele sunt un *produs* al aplicarii acestor categorii la intuitiile pure de spatiu si timp; schemele transcendente sunt insa introduse de Kant in discursul sau tocmai pentru a arata ca o asemenea conlucrare dintre intelect si sensibilitate este posibila: produsul nu poate fi presupus anterior propriei sale conditii de posibilitate. Intr-o prima instanta, identificarii intuitiilor formale cu „reprezentarile determinate categorial“ („schemele transcendente“) i s-ar putea obiecta si faptul ca, in vreme ce schemele imaginatiei sunt determinari transcendente de timp, dar nu si de spatiu, intuitiile formale sunt, deopotriwa, spatiale si temporale. Numai ca, asa cum precizeaza Cristina Ionescu intr-un studiu recent, „folosirea efectiva a schemelor in experienta presupune deja, de fiecare data, realitatea obiectiva a formei intuitiei externe“. (10)

Lui Martin Heidegger i se poate reprosa transgresarea textului *Criticii*...si considerarea editiei a doua nu ca explicitare necesara clarificarii textului primei versiuni (cum intelegea Kant lucrurile), ci ca o modificare de pozitie, pe care Heidegger nu a acceptat-o. Considerarea notei de subsol ca presupunand o distinctie intre „forma intuitiei“ si „intuitia formala“ creeaza o distanta intre intelegerea spatiului si timpului in *Estetica transcendentală* si semnificatia „intuitiei formale“ din § 26. Or, Kant, in textul notei, reinvoca *Estetica* ..in chiar momentul mentionarii intuitiilor formale. Tot asa, neacceptând distinctia kantiana din a doua editie, cea dintre *synthesis speciosa* si *synthesis intellectualis*, Heidegger va considera intuitia formala ca „reprezentare spatio-temporala conceptualizata“, unitatea ei fiind derivata in raport cu „unitatea originara“ a formelor

**INTELESUL KANTIAN AL SPATIULUI SI TAMPULUI:
FORME ALE INTUITIEI SI/SAU INTUITII FORMALE?**

intuitiei. Aceasta si pentru ca Heidegger, impotriva unor nuante intervenite in a doua editie a *Criticii...*, reduce sensibilitatea la simt. Kant spusese doar ca sinteza presupusa de intuitiile formale nu apartine simtului; ea apartine insa sensibilitatii, pentru ca presupune imaginatia transcendentală. Pe de alta parte, putem considera ca are intemeiere intelegerea imaginatiei drept „radacina comuna“ a intuitiilor pure si categoriilor, in sensul precizat deja, dar nu si impunerea ei ca facultate distincta a mintii. Tot asa, relevarea „caracterului intrinsec temporar al categoriilor“ ameninta, din perspectiva kantiana, distinctia dintre intelectul intuitiv, originar, si cel discursiv.

In continuare, in raport cu dificultatea nascuta din cele doua afirmatii aparent contradictorii ale notei B 160-1, consideram urmatoarele:

- „Unitatea“ de care este vorba in nota B 160-1 este totuna cu unitatea non-obiectiva a intregului spatial din *Estetica transcendentală*, a „spatiului“ ca intuitie pura.

- Sinteza (figurativa) presupusa de aceasta unitate precede si face cu putinta insasi posibilitatea oricarui concept al intelectului pur, ca având realitate obiectiva, ceea ce inseamna si ca imaginatia transcendentală poate fi privita ca radacina comuna.

- Cele doua caracterizari ale spatiului nu sunt independente; pentru a-si putea indeplini functia unificatoare, spatiul trebuie sa fie el insusi unitar: altfel, cum ar putea conferi unitate diversului sensibil?

- Considerat ca „operator de unitate“, spatiul este forma a intuitiei; considerat in el insusi, este intuitie formală: o spusese si Béatrice Longuenesse! Ca sub acest nume („intuitie formală“) apare doar in *Deductia transcendentală*, este pentru ca abia acum Kant avea nevoie sa tematizeze in

legatura cu *sursa* unitatii spatiului si timpului: dupa deductia categoriilor, el este in masura sa afirme ca unitatea reprezentarii presupune o sinteza, care nu tine de simturi, dar prin care toate conceptele de spatiu si timp devin mai intai posibile.

In nota de subsol 160-1, „intuitia formala“ desemneaza si materia pura, formala, a obiectelor matematice – in contextul notei. Numai asa are sens pentru Kant sa spuna ca intelectul determina, prin sinteza transcendentală a imaginatiei, spatiul si timpul –ca intuitii pure formale, ca divers pur de relatii spatio-temporale. Caci ceea ce e forma pentru fenomenele date empiric, devine materie pentru obiectele matematice (caci ele au o materie pura, data *a priori*: intuitiile formale de spatiu si timp). Asa trebuie inteles si recursul la geometrie, pentru a argumenta, in punctul 3 al „Expunerii metafizice a spatiului“ (*Estetica*..) necesitatea ca spatiul sa ne fie dat nu doar ca forma a intuitiei, ci chiar ca intuitie pura, avand drept continut propriul sau divers pur de relatii. Deci, intuitia pura formala nu este decat forma intuitiei, când facem abstractie de orice materie data prin senzatie.

NOTE

1. Kant, Immanuel, *Critica ratiunii pure*, Editura IRI, 1993, p. 154.
2. Allison, Henry, *Kant's Transcendental Idealism. An Interpretation and Defense*, Yale University Press, 1983, pp.94-98.
3. Falkenstein, Lorne, *Kant's Intuitionism*, University of Toronto Press, 1995, pp. 3-7, 9, 252.

INTELESUL KANTIAN AL SPATIULUI SI TIMPULUI:
FORME ALE INTUITIEI SI/SAU INTUITII FORMALE?

4. Heidegger, Martin, *Kant et le problème de la métaphisique*, Gallimard, 1953, pp. 161-162.
5. *Idem*, pp. 107-108.
6. *Idem*, pp. 196-197, 198.
7. *Idem*, pp. 203-204.
8. Kant, Immanuel, *Entdeckung*, Ak. VII, 222, Pl. II, 1352-1353, cf. B. Longuenesse, *Kant et le pouvoir de juger*, Paris, 1993, p.246.
9. Longuenesse, Béatrice, *Kant et le pouvoir de juger*, Presses Universitaires de France, 1993, p. 240.
10. Ionescu, Cristina, „Un alt argument kantian impotriva idealismului problematic“, in *Portret de grup cu Filosofia*, Editura Universitatii de Vest, Timisoara, 2005.